

Theosis

Pavel Milko

Základní ideou, která formovala východní (řecké) patristické myšlení je theosis. Bez pochopení této ideje nemůžeme dostatečně porozumět soteriologii, christologii, pneumatologii, triadologii ani antropologii. Idea zbožštění podstatně formovala východní spiritualitu a asketiku.

Užívání pojmu zbožštění (θέωσις, θεοποίησις; lat. deificatio) dělí Lampe na tři oblasti¹: christologie, angelologie a zbožštění člověka. Hovoří-li se o zbožštění, je ve většině případů myšleno zbožštění člověka. Je důležité si uvědomit, že se pro východního člověka nejedná o nějakou abstraktní myšlenkovou figuru, ale o základní úběžník života. Popov ve své práci *Idea zbožštění v rané východní církvi* zbožštění nazývá „náboženským očekáváním – nadějí“ a postupně pro vyjádření této funkce užívá citově (a nakonec i dogmaticky) zabarvená slova упование, чаяние, надеяние, která jsou v církevní slovanštině spjata s niternou, vroucí nadějí spásy.²

Současný řecký theolog Andreas Theodoros říká: „Když hovoříme o zbožštění, máme tím na mysli etické osvícení a proměnění lidské přirozenosti, poprvé proměněné ve Spasiteli, ke kterému došlo po sjednocení <lidské> přirozenosti s Bohem v Trojici.“³

Neboli jak říkají Otcové: Syn Boží „se stal člověkem aby nás v sobě zbožštil“.⁴ „Syn Boha Nejvyššího... se stal synem lidským proto, aby se člověk stal synem Božím.“⁵ „Slovo se stalo člověkem, aby se člověk stal bohem.“⁶ „Pán na sebe vzal to, co bylo naše, a přinesl <to v> oběť, zcela se ponížil a nakonec nás oblékl do svého.“⁷ „Jako se Pán stal člověkem tím, že oblékl naše tělo, tak i my lidé přijatí Slovem, jsme zbožšťováni (θεοποιούμεθα) díky jeho tělu!“⁸ „Pozemský člověk <Ježíš> se stal Bohem poté, co se spojil s Bohem a byl s ním jedno, když zvítězilo lepší. To proto, abych se mohl stát bohem, protože on se stal člověkem.“⁹ „On se stal člověkem, abychom se my stali bohy. Zjevil sebe skrze tělo,

¹ G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, London 1991¹⁰, s. 649-650.

² Viz И. В. Попов, *Идея обожения в древне восточной церкви*, Вопросы философии и психологии, XX/1909 sv. 96, s. 165-213, č. překl. I.V. Popov, *Idea zbožštění v rané východní církvi*, česky in: *Orthodox revue* 1., Praha 1997, s.12 pozn. 8.

³ Ὁρθοσκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, 1962–1968, heslo θέωσις, sl. 508.

⁴ Γέγονε γὰρ ἄνθρωπος, ἵνα ἡμᾶς ἐν ἑαυτῷ θεοποιήσῃ. *Ad Adelphium* 4 – PG 26, 1077A.

⁵ Irenaeus, *Adversus haereses* III, 10,2 – PG 7; srv. Athanasios Alex., *De incarnatione et contra arianos* 7 – PG 26, 996.

⁶ Athanas. Alex., *De incarnatione* 54 – PG 25, 192B.

⁷ Athanas. Alex., *Epistula ad Epictetum episcopum Corinthi* 6 – PG 26, 1060-1061.

⁸ Athanas. Alex., *Orationes contra Arianos* III, 34 – PG 26, 397.

⁹ Gregorios Theologus, *Oratio* XXIX, 19 – PG 36, 100A; srv. Irenaeus, *Adv. haer.*, lib. V, praefatio; V, 30, 3; Greg. Theol., *Or.* I, 5 – PG 25, 397; Dionysius Areopagitus, *De ecclesiastica hierarchia* II, 2, 1 – PG 3, 393.

abychom i my přijali poznání neviditelného Otce. Snesl urážky lidí, abychom měli podíl na neporušitelnosti.“¹⁰

„Stát se Bohem“ neznamenal v době Otců vyrůst do velikosti nepostižitelné Boží podstaty a dosáhnout neomezené dokonalosti. Bohem se ve vztahu k člověku zásadně rozuměla pouze nesmrtelnost, blaženost a nadpřirozená, člověka přesahující plnost a intenzita života. Základním rysem víry, vyjádřené v soteriologii východní církve, je touha po fyzickém obnovení skrze kontakt s Boží přirozeností.¹¹

Jako náboženská idea se zbožštění poprvé neobjevuje v křesťanství a má svou paralelu hlavně ve středoplatónismu a v novoplatónismu. *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique* ukazuje paralely u starořeckých básníků, v orfismu, mystériích, u Platóna, u stoiků a gnóстикů.¹² Křesťanské pojetí zbožštění se však od pohanského diametrálně liší a Otcové zvl. v raném období s pohanským (ponejvíce gnóstickým) pojetím zbožštění polemizovali. Jakékoliv výpady proti zbožštění jako gnóstickému prvku u Otců neobstojí, neboť je snad nejexplicitněji nalezneme jako centrální myšlenku u sv. Ireneae, vášnivého bojovníka proti gnósi.

Lampe nám nabízí definici zbožštění z pera tajemného autora areopagitik: „ἡ δὲ θέωσις ἐστὶν ἢ πρὸς Θεόν, ὡς ἐφικτόν, ἀφομοίωσις τε καὶ ἔνωσις,“¹³ ihned za to je však připojen citát z Anastasia Sinajského: „θέωσις ἐστὶν ἢ ἐπὶ τὸ κρείττον ὑψώσις, οὐ μὴν φύσεως μείωσις, ἢ μετástασις (zbožštění je vyvýšení k lepšímu, avšak ne zvětšení, nebo proměna přirozenosti).“¹⁴

Ideje charakteristické pro myšlenku zbožštění nalézáme již v NZ. Ne snad, že bychom tam nalézali přímo pojem θέωσις, ale to co je tímto slovem myšleno, je tam obsaženo plně. Zvláště v janovských a Pavlových spisech. Důraz na boží synovství člověka v Kristu, jeho účast na boží nepomíjitelnosti (ἀφθαρσία), boží slávě.¹⁵ V Matoušově evangeliu nalézáme tato Spasitelova slova, která vyzývají k připodobnění se Bohu: „Ale já vám říkám: Milujte své nepřátele a modlete se za ty, kdo vás pronásledují. Tak budete syny svého nebeského Otce, neboť on dává vycházet svému slunci pro zlé i pro dobré a sesílá déšť spravedlivým i nespravedlivým“ (Mt 5,44-45). A o několik řádek dále: „Vy však buďte dokonalí, jako je

¹⁰ Αὐτὸς γὰρ ἐνηθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν· καὶ αὐτὸς ἐφάνέρωσεν ἑαυτὸν διὰ σώματος, ἵνα ἡμεῖς τοῦ ἀοράτου Πατρὸς ἐννοιαὶν λάβωμεν· καὶ αὐτὸς ὑπέμενε τὴν παρ' ἀνθρώπων ὕβριν, ἵνα ἡμεῖς ἀφθαρσίαν κληρονομήσωμεν. *De Incarnatione* 54,3.

¹¹ Попов, *Idea zbožštění v rané východní církvi*, Orthodox revue 1., Praha 1997, s. 12.

¹² *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, sl. 1370-1375.

¹³ Dionysius Areopagitus, *De ecclesiastica hierarchia* I,3 – PG 3, 376A.

¹⁴ Anastasius Sinaitus, Ὁδηγός 2 – PG 89, 77B-C.

¹⁵ Podobně je tomu s terminologií i u apoštolských Otců. Podrobný dějinný pohled na theosis lze nalézt v *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, sv. 3, heslo DIVINISATION, sl. 1370-1398.

dokonalý váš nebeský Otec.“ Sv. Pavel popisuje svou proměnu: „Vždyť skrze Zákon jsem Zákonu umřel, abych žil pro Boha. Spolu s Kristem jsem ukřižován. Už nežiji já, ale žije ve mně Kristus. Avšak tento život v těle žiji ve víře v Božího Syna, protože on mě miloval a za mě se obětoval“ (Ga 2,19-20). V témže listě říká Pavel o našem synovství: „Když se však naplnil čas, poslal Bůh svého Syna, narozeného ze ženy, podrobeného Zákonu, aby vykoupil lidi, kteří podléhali Zákonu. Tak jsme byli přijati za syny. A protože jste synové, poslal nám Bůh do srdce Ducha svého Syna, Ducha, který volá: ‘Abba, Otče!’ Už tedy nejsi otrok, ale syn a jako syn také dědic skrze Boha“ (Ga 4,4-7). Jan píše toto: „Hleďte, jak velikou lásku nám Otec projevil, že se nejen smíme nazývat Božími dětmi, ale že jimi také jsme! Proto nás svět nezná, že nepoznal jeho. Milování, už teď jsme Boží děti. Ale čím budeme, není ještě zřejmé. Víme však, že až on se ukáže, budeme mu podobní, a proto ho budeme vidět tak, jak je. Každý, kdo skládá tuto naději v něho, uchovává se čistý, jako on je čistý“ (1 Jan 3,1-3). Jinde zase ap. Pavel říká: „My všichni s nezakrytou tváří odrážíme jako v zrcadle velebnost Páně, a tak se přetvořujeme stále víc a víc k zářivé podobě, jakou má on. Působí to duch Páně“ (2 K 3,18). Zvláště oblíbený je u Otců citát z druhého Petrova listu: „A proto jsme od něho dostali vzácná a nesmírná přislíbení: abyste tím měli účast na božské přirozenosti (θείας κοινωνοὶ φύσεως), a tak unikli zkaženosti, která ovládá svět špatnými žádostmi.“ (2 P 1,4). Stát se účastným boží přirozenosti je pro Otce jedním ze synonym zbožštění.

Otcové vycházeli při učení o zbožštění z následujících událostí: 1. stvoření člověka podle obrazu a podobenství; 2. Vtělení Boha Slova 3. možnost účasti na Bohu v Duchu Svatém.¹⁶ Idea zbožštění je pak oscilací mezi dvěma myšlenkami. První je naprostá nedosažitelnost a nepoznatelnost Boží podstaty a druhou je jistá spřízněnost člověka s Bohem prostřednictvím jeho duchovní přirozenosti.¹⁷

První předpoklad odmítá jakoukoliv pantheistickou interpretaci zbožštění a stojí pevně na půdě, pro východní teologii tradiční, apofatické (negativní) teologie. Druhý předpoklad vychází ze starozákonního popisu stvoření člověka „κατ’ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ“ a je v podstatě základem novozákonních výpovědí uvedených výše. Již ve starozákonní knize Moudrosti najdeme tato slova: „Bůh totiž stvořil člověka k neporušitelnosti (ἀφθαρσία) a učinil ho obrazem vlastní nepomíjivosti (ἀδιότρητος). Ďáblou závistí však vešla do světa smrt, a kdo patří k němu, zakusí ji“ (Mdr 2,23-24). Jen na základě této podobnosti je člověk schopen se sjednotit s Bohem, jak upozorňuje A.

¹⁶ Georgios I. Mantzaridis, Παλαμικά, Thessaloniki 1998³, s. 155.

¹⁷ Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, 1962–1968, heslo θέωσις, sl. 508.

Theodoros.¹⁸ Apoštol Pavel říká na Areopágu o Bohu: „V něm totiž žijeme, hýbáme se a jsme. Tak to vyjádřili i někteří z vašich básníků: ‘Jsme dokonce z jeho rodu’ (Sk 17,28).

Celá idea zbožštění je ve východní theologii pevně spjata se soteriologií, přičemž se zde soteriologie proplétá s christologií. Člověk ač byl stvořen svou podstatou konečný, byla mu dána milost neumírat. Stvořitelem a obnovitelem člověka je Bůh v Trojici. Člověk, ačkoliv byl stvořen podle obrazu a podobnosti, nevytrval ve společenství s Bohem, ale vzdálil se mu a padl. Po svém pádu byl člověk podřízen zániku. Zatemnil se mu obraz a stalo se, že nejvyšší určení člověka bylo nedosažitelné. Až v osobě Ježíše Krista – Nového Adama došlo k obnovení božího obrazu v člověku a dokonce tím, že se Bůh vtělil, či lépe, stal se člověkem, bylo dáno lidem více než při stvoření. Zbožštěním lidské přirozenosti skrze Boha Slovo nebyla obnovena cesta pouze k podobnosti, ale darována i možnost zbožštění. Člověk je účasten tohoto daru skrze Ducha Svatého, který zůstává a působí v Církvi. Duch Svatý nepůsobí spásu sám, ale činí pro člověka přístupným Kristovo obnovující a zbožšťující dílo. Skrze Ducha Svatého přichází do Církve sám Kristus a zůstává s ní po všechny věky jako její hlava.¹⁹

Ve staré církvi tzv. ebionité viděli v Kristu obyčejného člověka, který se narodil z Josefa a Marie a převyšoval ostatní pouze moudrostí a spravedlností.²⁰ Svatý Ireneos tomuto učení rozhořčeně odporoval. Jestliže Kristus není Bůh, pak princip nesmrtnosti nepronikl do naší přirozenosti a my proto zůstáváme jako dříve smrtelní. „Jak“ volá Ireneos „může člověk přejít v Boha, jestliže Bůh nepřešel v člověka?“²¹ „Neboť bychom nijak nemohli dosáti neporušitelnosti a nesmrtnosti, kdybychom s neporušitelností a nesmrtností nebyli sjednoceni.“²² Athanasios později na tuto soteriologickou ideu navazuje a argumentuje zbožštěním proti ariánům: „kdyby se <Slovo>, jsouc stvořením, stalo člověkem, tak by člověk byl neméně tím, čím byl, dokud by se nespojil s Bohem.“²³ Theosis se pro Athanasia stává hlavním důkazem Kristova božství: „člověk by nebyl zbožštěn tím, že by se spojil se stvořením, pokud Syn nebyl pravým Bohem“²⁴

Athanasios však ve své argumentaci postupuje dále. Spása se nemohla uskutečnit skrze člověka, je možná pouze skrze pravého Boha – druhou osobu Trojice, Syna Božího,

¹⁸ Ὁρθόδοξη καὶ Ἡθική Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, 1962–1968, heslo θέωσις, sl. 508.

¹⁹ Georgios I. Mantzaridis, Παλαμικά, Thessaloniki 1998³, s. 155.

²⁰ Irenaeus, *Adv. haer.* I, 26, 1-2 .

²¹ *Ibid.* IV, 33, 4.

²² *Ibid.* III, 19, 1-2.

²³ Εἰ γὰρ κτίσμα ὧν ἐγεγόνει ἄνθρωπος, ἔμενεν οὐδὲν ἥττον ὁ ἄνθρωπος, ὡςπερ καὶ ἦν... Athanas. Alex., *Or. contra Arian.* II, 67 – PG 26, 289BC.

²⁴ Οὐκ ἂν δὲ πάλιν ἐθεοποιήθη κτίσματι συναφθεις ὁ ἄνθρωπος, εἰ μὴ Θεὸς ἦν ἀληθινὸς ὁ ὕψος. *Ibid.* II, 70 – PG 26, 296A.

soupodstatného s Otcem. Spása se však uskutečňuje (završuje) skrze Ducha Svatého, skrze kterého působí Bůh v těch, kteří chtějí dojít spásy. Jestliže ale není Duch Svatý Bohem, nemůže povznést člověka nad hranice stvoření.²⁵ Athanasios říká: „Jestliže se skrze přijetí Ducha stáváme účastni Boží přirozenosti, pak je nerozumný ten, kdo tvrdí, že Duch je přirozenosti stvořený, a ne Božské. Ti, ve kterých <Duch> je, ti jsou zbožšťování a jestliže zbožšťuje, pak není pochyb, že jeho přirozenost je <přirozeností> Boha.“²⁶ V těchto citátech vidíme, jak je theosis spjata s prvními dvěma koncily, kde je formulována víra v Kristovo božství a božství Ducha Svatého. Stejný myšlenkový pochod, který nalzáme u Athanasia působí i dále ve formulaci christologických dogmat. Athansiovo: „pokud by <Logos> byl <Synem> participací, a ne svébytným božstvím a obrazem Otce, nezbožšťoval by, protože by sám byl zbožšťován“²⁷, je doplněno větou ze známého christologického 104. listu Řehoře Nazianského: „co nebylo přijato, nebylo uzdraveno, a to co je spojeno s Bohem je spaseno.“²⁸ Pokud by Kristus nepřijal lidskou přirozenost a lidskou vůli zůstaly by podle premisy Řehoře Nazianského mimo spásu.²⁹

Kristovým vtělením byl v člověku obnoven obraz a podobenství. Tím se stává člověk dědicem neporušitelnosti a nesmrtelnosti. Toto vše je umožněno zbožštěním lidské přirozenosti v Kristu – hypostatickou jednotou (unií) dvou přirozeností. Je důležité říci, že Otcové terminologicky rozlišovali *obraz a podle obrazu*. Obrazem Otce je Syn a člověk je podle obrazu. Druhý pojem *ὁμοίωσις* (podobenství) je jistá potencialita, která má být naplněna, ale může být samozřejmě odmítnuta. Otcové vidí v Kristu pravého člověka, kterým se musí každý člověk stát.³⁰

Důležitou roli v učení o zbožštění hraji mezi jinými svátost křtu a svátost eucharistie. V křtu se člověk zbavuje následků prvotního hříchu, stává se z něj nové duchovní stvoření a

²⁵ I.V. Popov, *Idea zbožštění v rané východní církvi*, Orthodox revue 1, Praha 1997, s. 21.

²⁶ Εἰ δὲ τῆ τοῦ Πνεύματος μετουσίᾳ γινόμεθα κοινοὶ θείας φύσεως, μαινοίτ' ἂν τις λέγων τὸ πνεῦμα τῆς κτιστῆς φύσεως, καὶ μὴ τῆς τοῦ θεοῦ. Διὰ τοῦτο, γὰρ καὶ ἐν οἷς γίνεται, οὗτοι θεοποιοῦνται. εἰ δὲ θεοποιεῖ, οὐκ ἀμφίβολον, ὅτι ἡ τούτου φύσις θεοῦ ἐστι. Athanas. Alex., *Epistulae ad Serapionem* I, 24 - PG 26, 585C-588A.

²⁷ Ὅθεν εἰ ἦν ἐκ μετουσίας καὶ αὐτὸς καὶ μὴ ἐξ αὐτοῦ οὐσιώδους θεότης καὶ εἰκὼν τοῦ Πατρὸς, οὐκ ἂν ἐθεοποίησε θεοποιούμενος καὶ αὐτὸς. *De synodis* 51 - PG 26, 784B.

²⁸ ...τὸ γὰρ ἀπρόσληπτον, ἀθεράπευτον· ὃ δὲ ἠνωται τῷ Θεῷ τούτο καὶ σώζεται. Gregorius Nazianzus, *Epistula* 101 - PG 37, 181C-184A.

²⁹ Téměř stejnými slovy argumentuje Cyril Alexandrijský: “Ὁλην τοίνουν τῶν ἀνθρώπων φύσιν ἠνωσεν ἑαυτῷ ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἵνα ὅλον σώσῃ τὸν ἄνθρωπον.” Ο γὰρ μὴ προσεῖληπται, οὐδε σέσωσται. Cyrillus Alexandrinus, *In Ioan.* VII - PG 74, 89CD.

³⁰ Ὁρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, 1962–1968, heslo θέωσις, sl. 509.

získává podíl Kristově Božím Synovství, neporušitelnosti a nesmrtelnosti. Ve křtu se věřící připodobňuje ke Kristu.³¹ Skrze eucharistii, učí Otcové, dochází ke zbožšťování člověka.³²

Jak jsme již řekli výše, ke zbožštění nedochází násilím, ale je k němu třeba svobodné lidské spolupráce. Toto lidské spolupůsobení má dvojí podobu. Jednak je to očištění duše od vášní, které jsou podle učení východních Otců těsně spjaty s hříchem, a to tvoří hlavní páteř asketiky. Druhým pólem je získávání ctností. Za jednu z nejpřednějších ctností je považována modlitba, která je překročením přirozenosti³³ a skrze ní dochází k mystické komunikaci s Bohem. Současně s modlitbou jde láska, která je láskou extatickou a mystickou.

Když na toto učení Otců navazuje sv. Řehoř Palama, zdůrazňuje tradici, kterou zaznamenává poprvé sv. Ireneos – že boží obraz obdržel celý člověk stvořený z duše a těla.³⁴ Tělo se tedy také viditelně podílí na zbožštění. Jednak při modlitbě používáním různých pomocných technik jako je poloha těla a zpomalené dýchání a jednak je při určitém stupni zbožštění možno dosáhnout Nestvořeného světla, světla, které je jednou z Božích nestvořených energií. Příkladem je světlo, kterým zářil Kristus na hoře Tábor.

Ze zbožštění člověka také vychází sv. Řehoř Palama ve svém učení o rozlišení podstaty a energií v Bohu. Protože člověk dochází při zbožštění reálné účasti na Bohu, ale přitom je Boží podstata nedostupná a nepoznatelná, je Bůh člověku dostupný ve svých energiích, které jsou nestvořené jako on, ale liší se od podstaty. Pokud by se člověk přímo podílel na Boží podstatě, stal by se Bůh *μυριοϋπόστατος*. Nejde o nic jiného, než o rozvinutí základní myšlenky zbožštění, že člověk stává bohem ne podstatou, ale milostí.³⁵ Tuto myšlenku můžeme demonstrovat větou z Maxima Vyznavače: „εἰς τοῦτο ἡμᾶς πεποίηκεν ὁ Θεός, ἵνα γενώμεθα θείας κοινωνοὶ φύσεως, καὶ τῆς αὐτοῦ αἰδιότητος μέτοχοι, καὶ φανώμεν αὐτῷ ὅμοιοι κατὰ τὴν ἐκ χάριτος θέωσιν.“³⁶

³¹ Důležitým pramenem pro výklad svátostí je sv. Cyril Jerusálémský. Ke křtu viz např. *Myst cat.* 2, 5-8.

³² Není snad nutné ukazovat, že každá svátost má trojiční strukturu.

³³ *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, Ἀθήναι, 1962–1968, heslo θέωσις, sl. 511.

³⁴ Viz Ireneos, *Adv. haer.* V,6,1.

³⁵ Viz B. Krivochéine, *Аскетическое и богословские учение св. Григория Паламы*, Seminarium Kondakovianum VIII., Praha 1936, s. 99-151, česky 'Asketické a theologické učení sv. Řehoře Palamy' in: *Orthodox revue* 1., Praha 1997, s. 89-105, *Orthodox revue* 2., Praha 1998, s. 12-46.

³⁶ Maximus Confessor, *Capita de charitate* I, 42 – PG 90, 1193D.

LITERATURA

- B. Krivochéine, *Аскетическое и богословские учение св. Григория Паламы*, Seminarium Kondakovianum VIII., Praha 1936, s. 99-151, česky ‘Asketické a theologické učení sv. Řehoře Palamy’ in: *Orthodox revue* 1 (1997), s. 89-105, *Orthodox revue* 2 (1998), s. 12-46
- Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, sv. 3, heslo DIVINISATION, sl. 1370-1398.
- Dizionario patristico e di antichità cristiane*, heslo DIVINIZZAZIONE, sl. 995-999
- Θρησκευτική καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἀθήναι, 1962–1968, Andreas Theodoros, heslo θέωσις, sl. 508-512.
- G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, London 1991¹⁰
- V. Lossky, *De redemption et déification*, Paris 1953, česky in: *Orthodox revue* 1., Praha 1997, s. 45-53
- Georgios I. Mantzaridis, Παλαμικά, Thessaloniki 1998³
- P. Milko, *Duch Svatý a jeho spasitelné dílo v učení sv. Athanasia Alexandrijského*, sborník ‘Duch Syna’, Praha 1998, s. 11-27
- И. В. Попов, *Идея обожения в древне восточной церкви*, Вопросы философии и психологии, XX/1909 sv. 96, s. 165-213, česky in: I.V. Popov, *Idea zbožštění v rané východní církvi*, česky in: *Orthodox revue* 1., Praha 1997, s. 11-41.
- Dimitrios G. Tzamis, Εἰσαγωγή στὴ σκεψὴ τῶν Πατερῶν τῆς ὀρθοδόξης ἐκκλησίας, Thessaloniki 1992